

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԵՐԱՍՄԱՅՐԻՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

ԱՌԱՋԱՊԳՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յայնտի է բազմաց որ Johan Guttemburg(*) (հ. 1398—1468) առաջին պատիւն ունեցաւ հնարելոյ եւ հաստատելոյ տպագրութեան արուեստն յամին 1455 որ, յետ այնու՝ տակաւ առ տակաւ տարածուեցաւ նախ՝ Արեւմտեան եւ ապա Արեւելեան քաղաքակիրթ Ազգաց մէջ:

Քսան ամօք յառաջ երբ մերազնեայք տօնախմբում էին Հայկական տպագրութեան չորրորդ հարկերամեկի լրումն՝ կարի հետաքրքրուեցայ կարգալով մեր յրազրաց ոմանց մէջ՝ հրատարակեալ ծանօթութիւն մի (թէպէտե երեւում էր որպէս ի լրոյ եւ եթ) թէ յամին 1472 Հայերէն մասնական տպագրութիւն մի լոյս տեսած էր մէկ Բագմայեզուեան Քերականութեան մէջ՝ հրատարակեալ ի ներքոյ հովանաւորութեան Գաղղիական Դպրոցին (Collège de France) ուր, որպէս նմոյշ, քանի մի էջեր նուրումած էին բուն Հայկական Ալփաբետից եւ նոյն իսկ լեզուին առանձնայատկութեանն, համայնն Հայկական տառերք: Անձամբ խորաքննին հետամուտ եղէ, աստ ի Լօնդոն, ի խնդիր վաւերականութեան առ այս՝ բայց ոչ յաջողեցայ: Իրիտանական Թանգարանն ունի մէկ լրակատար ցուցակ գրեանց՝ հրատարակեալ ի Փարիզ՝ սկսեալ յամէն 1470, զոր ուշի ուշի քննելով չտեսի ոեւէ արձանագրութիւն ի մասին վերլիչեալ երկտառութեանն: Սակայն, գիտրեւիցէ, եթէ մեր Հայագիր գրասէրք, բնակեալք ի Փարիզ, միջոցն ունենան քննելոյ տեղւոյն առաջ-

նակարգ գրադարանաց հնագոյն գրեանց մուցակներն, եւ եթէ այդպիսի մի հրատարակութիւն իրօք գոյութիւն ունի, շնորհալի ծառայութիւն մի պիտի մատուցած լինեն մեր Ազգի քան զամենայն նախակղերական տպագրութեան, նորա նմանահանութիւնն հրատարակելով մեր Պարբերականաց կաբերագունից մէկին մէջ:

Թէպէտե գիտեմ նորութիւն մի չէ յիշելս, սակայն ի կարգի եւ պատկանելի է մեր նիւթին յիշատակել աստանօր որ 1512—1513 Թուականներումն էր որ Հայկական տառերք տպագրեալ նախնական հինգ զբրեանք լոյս տեսան, հրատարակեալ Վնենսկոյ մէկ տպարանական Հաստատութենէն, համայնն կրելով Տպարանին սեպհականեալ առանձնակի նշանադրումն, այն է՝ տողագծեալ բոլորակ մի բաժանեալ ի չորեքին քառամասունս: Երկու տրամագիծներն մէկն՝ ուղղածիւք բարձրանալով անդր քան զբոլորակն՝ վերջնում է խաչածեւ, եւ համայնն ներկաւեալ երկտողեան քառակուսի շրջանակաւ: Չորս Լատիններէն տառեր, D: I. Z. A, երեւում են մէն մի, յաջորդաբար, քառամասանց մէջ: Ելլովիկ հնգեփն զբրեանք, որք կրում են վերլիչեալ նշանագրումն, կարի հազուադիւս են այժմ: Գնահատելի «Ալֆոն» Հանդիսի վերջնագոյն հրատարակութեանց միոյն մէջ(*), նկարագրե-

(*) Գնալու ստացուած այս գրութիւնը կը ցուցինք ուշ հրատարակելուս համար:

(*) Ըստ միւսն՝ Johan Gutenberg:

լով Երուսաղէմի Սրբոց Ռաիօբեանց վանուց նորակառոյց (սկիւլպէնիկեան) Գրադարանի բացման հանդիսականատրութիւնն, ուշադրութեամբ կարդալով որ այս Հայկական տպագրութեանց պատուական երախարհաց օրինակներէն գտանուում են յիշեալ վանքում Տպագրական հնութեանց Եւրոպացի ուսումնասիրէք (որոց ոմանց հետ խօսակցութիւն ունեցած եմ) քաջ գիտեն վերլուծեալ նշանադրումի գոյութիւնն, բայց, աւանդ, որ մինչ ցարք հրատարակեալ նախնական տպարանական պատմագրութիւնք անկարող եղին սեէ վստահելի լուսարանութիւնն տալ թէ մի ոք էին նոքա որք տէր էին այդ տպարանին: Սակայն և այնպէս՝ գիտնակաւ նաց համակարծեաց եղբակացութիւնն այն է թէ այդ տպարանն Իտալական մէկ Հաստատութիւն էր, կամ թէ պատկանում էր Իտալացի տպարանապետից մէկ խմբի, որոց անունաց սկզբնատառքն, D. I. Z. A., յայտարարուած են իւրեանց որդեգրեալ նշանադրումի մէջ, և որոց տպարանի գործատան մէջ թերեւ աշխատում էին Հայազգի տպաշարք և փորագրողք՝ ի լոյս ընծայելով նախնական այդոքիկ Հայերէն հնգետին հրատարակութիւններն՝ բաղկացեալ հոսեակներէն, այսինքն, յամին 1512, Պաքաթումար (Վանն Հայկական 961 թուականին = Յ. Տ. 1512) որ բովանդակում է նաեւ ռուրի նիւթեր, զոր օրինակ, կալանդացոյց, Յրազոցոյց, և այլն. և յամին 1513 Պասարպաթեթ, Ուրբարապիթ, Տալարան, և Արքաթ:

Բ.

ԱՐԳԱՐԻ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆՆ

Փառքն և պատինն առաջին Հայկական սեպհական Տպագրատունն հաստատելոյ, վեշտասաներորդ դարում, զեր ի վերոյ քան յայլ ուրեք տպագրական արուեստի ծաղկեալ Վենետիկ քաղաքում, գրաւուած է յաւերժական յիշատակաւ փառաւորեալ՝ մեր երեւելի հայրենասէրն Արքար Թոմարթեցին, որ ի հեճուկս ամենայն խղճողութիւն՝ անսպասելի աշխատանք և եւանդեամբ ձեռք բերելով սեղուոյն Պետական անհրաժեշտ արքունութիւնն, որպէս առաջին արգասիք՝

ի լոյս աշխարհի ընծայեց, յամին 1565, իւր Հայերէն պատկերազարդ Սաղմոսաւանն, տպեալ վստահելի Հայերէն մէկ զբլաւրէ:

Միքայէլ Կաթողիկոս Հայոց, յամին 1563, Արքարին յղեց որպէս Դեսպան յիւր կողմանէ, առ Հոռոմայ Գահանայապետն, Պիոս Ի., նախ՝ վասն բարեկամօրէն լուծումն տալոյ հոգեկան քանի մի խնդրոց և մտերմական յարաբերութիւն հաստատելոյ (ըստ ոմանց պատմաբանից) ի մէջ երկուստեք Եկեղեցեաց, եւ երկրորդ՝ վասն ուսումնասիրելոյ, ի Հոռոմ եւ ի Վենետիկ, տպագրութեան արուեստին պատկանելի ամենայն մանրամասնութիւնք:

Կիպրոս կղզւոյն վերաբերութեամբ մէկ Պատմութեան մէջ (որոյ հեղինակն է Բալկուրան) առնչութեամբ Հայոց թագաւորաց յարաբերութեանցն այդ կղզւոյն հետ՝ սկսեալ Սաղակրաց ժամանակէն մինչ և Տաճկաց տիրումն յամին 1570, բովանդակում է նաեւ ժամանակաբանական ցանկ մի սեղւոյն անցից և դարձից, որոյ մէջ յիշատակուած է հետեւեւանը. — Եջմիածնի կաթողիկոս Միքայէլ Սեբաստացիի կողմէ «Հոռոմ դրկեղ զեսպանը Արքար, որդին «Սուլթան, և Տէր Աղէքսանդր քահանայ, և զը հասնին Կիպրոս, 1563»:

Արքար Հայկազն սերեալ էր ազնուական՝ եւ ըստ ոմանց նոյն իսկ իշխանական տոհմէ: Իւր որդին, ինչպէս որ Սաղմոսաւանին պատկերաց միոյն մէջ տպագրուած է, ունէր Marcos Antoninus (կամ ըստ որդեգրեալ Իտալականին, Marco Antonino) որպէս իւր առաջին անունք, բայց Հաստատն աշխարհում նա աւելի ծանօթ էր իւր բուն անունմբ՝ Սուլթան կամ Սուլթանեան, որ ինքնին յատկաբարում է նորա սերունն Արքայական ընտանիքէ: Ապացոյցք բազում են, նաեւ, որ հայր և որդի գրասէրք էին, ինչպէս որ Արքարի Սաղմոսաւանին սկզբնաւորութեան առաջին երկու պատկերաց սեղեկատու ստորագրութիւնն ևս յայտնում է զինքն Արքար՝ «զպիր» և իւր որդին՝ «գրայմիտ» կոչմամբ:

Որչափ որ կարողացած եմ տեղեկութիւն քաղել՝ Արքարի սոյն Սաղմոսարանի հազուադիւս առաջին տպագրութեան օրինակներէն, մինչ ցարք, միայն երեք հատ գոյութիւն ունէին՝ ծանօթ հնաբանից, որոց

մէկն միայն կատարեալ համարուած այլ միւս երկուսն թիրազատար աստ եւ անդ։ Սակայն ներկայ Յօդուածին ստորագրողն կարող է յայտնել որ այդ առաջին տպագրութեան չորրորդ օրինակ մի եւս, անթերի եւ սքանչելապէս լաւ վիճակում, ի լոյս եկած է եւ որ այժմ առանձին սեպհականութիւն է մէկ Հայազգի բարեկամին։ Ի ճանհեք համարում յիշել աստանօր, անցողական, որ Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարանի Գրադարանի Հայերէն տպագրեալ գրեանց հաւաքածոյին մէջ, ամենահինն է «Յովհաննէս Տերգնցեոյ «Սաղմոսն», տպագրեալ ի Վենետիկ յամին Ռէզ (= 1036) Հայկական Թուականի, այսինքն՝ յամին Փրկական 1587, Թր էր 22 ամօք զկին Աբգարի Սաղմոսարանի հրատարակութեան։

Աբգարի Սաղմոսարանի առաջին տպագրութեան այս վերջնագոյն ի յայտ եկեալ գեղեցիկ օրինակն, զոր այժմ առժամանակեայ ունիմ աչացոյ յանդիման՝ փոխառութեամբ բարեկամէս, համանգամայնօրէն լիուլի՝ բովանդակում է ամբողջ 150 սաղմոսներն, հանդերձ խորագրիւք՝ Նշանաբեկով զգորգայսն եւ զնւթ եւ զպատանաբարեմանց եւ իմաստից սաղմոսայն, կազմն միմիայն յետագայ թուականի կ'երեւի պատկանելի՝ փոխան նախնականին եւ, հաւանականօրէն, վերագրելի Գաղղիական Յեղափոխութեան կամ Նապոլիոնական շրջանին։ Դրքին չափուն է ըստ հետեւելոյն։ — Երկայնութիւնն 6 բթաչափ, լայնութիւնն 4 բթաչափ եւ խորութիւնն 1³/₈ բթաչափ։ Ամբողջ թղթերի ծայրերն ճոխ ոսկեգօծ են շեղազծեալ ոսկեփորիկ զարդանոթք (gauffered) — ժամանակակից երեւոյթ մի վեշտասաներորդ դարու վայելչագոյն տպագրութեանց արուեստին։ Իւրաքանչիւր էջ բովանդակում է տասեւորս տող տպագրութիւն, եւ երբ մանրատուք են երեւում որպէս տիտղոս եւ բանալի իմաստից սաղմոսայն՝ այս վերջնոյն երկու տողերն յօրինուած են համեմատ մէկ տող միծաղոյն համահասար բուն տառից։ Դիրքն ունի եօթնաստուն զարդարանական Գլխադիր տառեր, եւ, աստ եւ անդ, բազում քղանցքային արարականք, համայնն պարզունակ, այսինքն՝ առանց ուռէ գունից գործածութեան, էջերի երեսահամարներն կըրում են սովորական թուանշանք՝ գետեգ-

եալ ի ճակատ Հայերէն նոյնարժէք Ալիաբետիք՝ մէն մի առ իւրաքանչիւր տասնեւ վեց էջ, միջանկեալ էջերն թափուր լինելով երեսահամարներէ։ Զոր օրինակ, «աւ» երեւում է երկիցս, այսինքն՝ առաջին եւ վեշտասաներորդ իջից ի ստորեւ. «բ»՝ եօթնասաներորդ եւ երեսունեակերկուերորդ իջից ի ստորեւ. «գ»՝ երեսունեակերկուերորդ եւ քառասունեակերկուերորդ իջից ի ստորեւ. եւ համայն մնացողքն ըստ նոյն կարգի։ Դիրքն ունի երեսունեւորս այսպիսի տասնեւ վեցիցեան խմբումներ՝ առանց ուռէ թեւութեան կամ իջից կորստեան։ Ուստի՝ այն պարունակում է 34 × 16 = 544 էջեր, համայնն լիուլի տպագրեալ, բացառեալ առաջին եւ վերջին երկու էջերն որք բոլորովին թափուր ի տպագրութենէ՝ կրում են միայն «աւ» եւ «լգ»։³⁴ Երեսահամարներն։ Ժամանակակից համայն ուրիշ սզգայ տըպագրեալ գրեանց առաջին էջն եւս, կամ ինչ որ արդիս ծանօթ է մեզ որպէս տիտղոսական ճակատ, նոյնպէս թափուր էր տըպագրութենէ։ Դիտելի եւ սակայն որ առ ներկայիւս նկարագրեալ Աբգարեան Սաղմոսարանին առաջին էջին վերայ երեւում է երբեմն ունեցողին անուան ձեռագիր ստորագրութիւնն հանդերձ թուականաւ։ Վերջինն գրուած է Խալիբէն լեզուաւ — Adi 30, Ottobre 1615 — բայց անուան ստորագրութիւնն Երրայերէն է՝ ընթերցելի Ռուսաւ Մանչեսո կէլուրի։ Տ. Ր. ի վերին ծայր եւրորդ էջին գրուած է, Լատիներէն լեզուաւ եւ միեւնոյն գոյն միւսնաւ որպէս 1615ին ունեցողին ստորագրութիւնն (առաջին էջին վերայ), Psalterium in Lingua Armenica translatus.

Սաղմոսարանին 150 երորդ, կամ վերջին, սաղմոսն անմիջապէս զկին՝ յաջորդաբար գետեղուած են հետեւեալներն, բովանդակուած 521 եւ 541 էջերի միջև, զորս ընդօրինակած ի ներքոյ՝ անփոփոխ։

(Ա) ... Իննգայլի դաւբայ... «Փոքր ճէի ես յեղբարս իմ եւ կրտսի ի տան հաւր յիմոյ եւ արածէի զխաշին հաւր իմոյ։ Զեռք յիմ արարին սաղմոսարան. եւ մատակեց իմ սկզբմեցին զգործ ի աւելութիւն։ Իսկ արդ ճո՛ պատմեսցէ զայս տն. իմում. ինքնին ասր. ամի. լուիցէ զամ։ Եւ առաքեսցայ

«տր. զհրչտակ իւր և համարած զիս ի հաւտէ յխաշանց հաւր իմոյ. և աւծ զիս յաւծումն իւրոյոյ իւրոյ. Յղբարք իմ մեծամեծք եւ «գեղեցիկ ոչ հաճեցաւ ընդ նոսայ տր. ած. : «Յիւր ես ընդ յառաջ ալլազգոյն. և նզովեացի զկուռս իւր, հանի զսուսերն ի նմանէ և և հատի զգլուխ նորին. և բարձի զնախա. առինս յորոգոյն ինչի. » :

(Բ) Աւրհնութիւն երկի մանկանց ի հնուցին (48 տուն) :

(Գ) Աւրհնութիւն Մարիամու ամածնին : «Մեծացուցէ անձն իմ զտր. » եւ այլն (8 տուն) :

(Դ) Աւրհնութիւն Զաւարիայ հաււն, Յովհաննու Մկրչչին : — «Աւրհնեալ տր. ած. «Իւր. » եւ այլն (10 տուն) :

(Ե) «Աղաւբք եւ աւրհնութիւն. Սիմովնի, ծերունոյ : «Արդ արձակեայ զծառայս քո «ի տր. » եւ այլն (2 տուն) :

(Զ) Խոստովանութիւն Մանասի քաղաւորին : «Տր. ամենակալ ած. արբահամու », եւ այլն (28 տուն) :

Պակեւրք : Մաղժոտարանս ունի, ընդ ա. մենայն, տանեկերկու օսիսակալփոք (wood cut) խորհրդալից և վայելչագործ խորանաւարդ պատկերք՝ առանց երանգաց գործածութեան, որոց առաջին երկու եւ վերջին երկու պատկերաց կաղապարքն Աբգար յատկապէս պատրաստել տուած է իւր գրքին համար, և որոց նկարագրութիւնսն արժանի ենք համարոււմ յարել աստանօր ի ծանօթութիւն սիրողաց Հայկական հնագիտութեանց : —

(Ա) Խորանագարդ (էջ 2) : Հռովմայ Քահանայապետի, Պիոս Զորորդի, հանդիսաւոր ընդունելութիւնն Հայոց Դեսպանին : Մասնակցող համայն անձնաւորութիւնքն, բացառեալ Աբգարի երկտասարդ որդին, մօրուսաւոր են որոց անուանքն, Հատին գլխաւոր տառիւք, տպուած են առ երկ իւրաքանչիւրոյն : Կեդրոնն գրաւում է ինքն Պիոս Զորորդը՝ բազմեալ ի գահ քահանայապետական զգեստիւք եւ եղեալ ի գլուխ զեռապատիկ թագն (Triple Crown) : Ահեակ ճեռն՝ ունելով Սուրբ Պետրոսի բանալին՝

հանգչում է անհակ ծնգան վերայ : Գահին ճակատն ի վեր՝ փորագրուած են PIVS IIII, և MD առ առ և LXV առ անհակ, այսինքն է՝ Յամի Տեառն 1565 : Առ անհակ կողմն Գահին կանգնած են երկու կարդինալք — CARD. BORROMEVS (որ մերձաւոր ազգականն էր Պիոս Զորորդի, և որ համբաւ ստացաւ որպէս սրբակեաց և ուղղապատ Արքեպիսկոպոս Միլանայ) և CARD. MORONVS, երկուքին ծիրանազգեստք՝ և առաջինն ունելով զսովորական կարդինալական զըլխարկ՝ ի գլուխ, իսկ միւսն Համալսարանական (Collegiate Hat) : Առ երկ օսոց է Նպիսկոպոս մի, EPIS. FIOR DIBELLO, Համալսարանական զլխարկաւ, նստեալ հանդէպ մէկ փոքրիկ գրասեղանի, որոյ վերայ տեսանելի է հրովարտակ մի՝ կախեալ ունելով զժապաւինեալ կնքադրոշմ մի, և ինքն Նպիսկոպոսն ունելով յանհակ ձեռին իր ինչ, որ թուի ինձ լինել պաշտօնական կնիքն : Հաւանականաբար սա Վատիկանական Ա. տենագլխին է : Առ աջ կողմն Գահին կանգնած է այլ մի կարդինալ (սովորական կարդինալական զլխարկաւ), CARD. AMPLIVS V., ընդհովանեաւ որոյ երկայնեալ ձեռին՝ ի ծուռգս եկեալ, հայկական տարազիւ, եւ ամբարձեալ ունելով ի ձեռս զբաց տուփ մի (Թերեւս նուէր ինչ մեր Կաթողիկոսէն առ Պիոս Զորորդ), պատկերացած է Հայկական Դեսպանին, ABAGHAR. Երկտասարդ մի, նոյնպէս հայկական տարազիւ, կանգնեալ առ երկ Աբգարի՝ նորա որդին է, MARCO ANT.^o ARMENO, ունելով կախեալ յաջ ձեռին իր ինչ քառանկիւնաձեւ ի նմանութիւն զարդարուն բարձի : Առ ծայր աջողորման Գահին գոյ կանգուն հովնապետական գաւազան մի՝ խաչ ի գլուխ, որով ամբողջաւորում է պատկերն :

(Բ) Խորանագարդ (էջ 3) : Վենետիկոյ Դուքսն (Doge of Venice) բազմեալ ի գահ՝ խոյր ի գլուխ և զգեցեալ պետական պատմունճանաւ՝ եւ շրջապատեալ վեց նստեալ խորհրդականօք, երեք առ աջ և երեք առ անհակ, ամենեքին մօրուսաւորք : Դուքսին գլխոյն ի վեր քանդակուած է իւր անունն, HIERONYMVS PRIOLVS. Քաղաքին անուան առաջին չորս տառերն, VENE, եւ ընում են առ աջ եւ ֆիացորդ երեք տառերն, TIA, առ անհակ Դուքսին անուանն : Ի ստորոտ Գահին նշանակուած է թուա

կանն, MDLXV, այսինքն է յամին Տեառն 1565: Գոհի ճակատին զարդաքանդակ կա- մարին մէջ յայտնուում է Թեաւոր Առեւծն Վենետիկոյ: Սրկու պահպանք կանգնած են արտաքոյ կամարի կիսաբլրաբանին, մէկն առ ուղի եւ միւսն առ անակ, անձնիւր ու- նելով ի ձեռին ճիւղ մի սաղարթալից ար- մաւենայ: Ի կեդրոն Հանդիսաւալարին յա- ռաջի կանգնած է հայրն Հայկական սեպ- հական տպագրութեան, Արգար, աղերաւ- գիր մի ի ձեռին (անտարակոյս առնչու- թեամբ իւր Հայկական Տպարանի հաստա- տութեանն ի Վենետիկ): Ի ներքոյ վերջիշ- եալ երկու պատկերացն, որք զոն գէմ յան- դիման միմեանց, երեւում է հետեւեալ տը- պագրեալ քչատառութիւնն.— «Ե թ վկաւ- ճնիս հայոց, Ռ. Ժ. Դ. ամին ես Թոխաթիցի արքար զպիրս խնդրեցի զայս նոր գիրս, Եի հոռմ ի պիտրոս փափուն և երես հրա- ճման շինելու, բարեխաւսութե. այս կար- ճտինալաց և այս, հպկսիս: և իմ գրայմիտ ասուլտանշայ որդոյս եւ հիկալ ի գեղեցիկ ճնաւայ հանկիտ, մայրաքաղաքն, որ կոչի Վառնատիկ, ի Թաղաւորութեն. Երէլէմոն, Եթուհին Եւ շինեցաք զայս նոր գիրս, եւ ճլաս. փոքր մէկնիւն սաղմոսացան: Կար- ձեմ ամենեցունց հասկանալի է որ սոյն յիւ- շատակութեան մէջ երկու անուանց անդրա- դարձութիւնքն բացատրելի են այսպէս, այսինքն «Պետրոս» = Պիոս Դ. և «Երէլէ- մոն» = Հերոնիմոս Փրիբուս (Դուքսն):

(Գ) Մեղալլիոն (էջ 510): Ըստ իմ կար- ձեաց՝ տեղիք չկայ տարակուսելոյ որ այս Մեղալլիոնն ներկայացնում է Արգարի Տը- պարանի առանձնապատուկ Նշանադրոշմն (Printer's Device): Կազմակերպութիւնն է քառակուսի շրջապատեալ բոլորակ մի՝ դարնեպաճոյճ շրջանակաւ՝ ընդմիջեալ ի վերեւ և ի վայր երկու սերովբէիւք, ի կե- դրոնն գոյ կանգուն երկ-վիթանի խաչ մի: Հոյկին Սուրբ, աղանակիրպ և ճառագայ- թարձակ, իշանելով աստղալից երկնակա- մարէն, գոյ հոգմանի ի վերայ խաչին:

(Ի) Խորանաղարչ, գետնդեալ ի վեր երկից Մանուկանց Օրհնութեան Երգոյն (էջ 523): Բաժանուած է յերկու խորան՝ որոյ միծաղոյնն ցուցանում է նաւակատիքն ոսկի պատկերին կանգնեալ Նաբուգոդոնոսորէն

ի գալտին Դէկերայ եւ ժողովուրդն ի միջի երկրպագութեան, ի ձայն փողոյ՝ որնգի՝ թմբկի՝ քնարի՝ եւ տաւղի (Տնւ, Դանիէլ, Գլուխ Գ.) ուժգնութեամբ ի գործածու- թեան: Փոքրագոյն խորանն ցուցանում է զերիս Մանկունան ի բորբոքեալ հնոցին՝ ընդ հովանեաւ սաւառնեալ պաշտպան հը- բեշտակի միոյ:

Սաղմոսարանիս մնացորդ ութ Խորա- նաղարչքն ունին իւրեանց մասնաւոր ու- շաղթաւ պատմութիւնք, այնու զի՝ նոքա նմանահանութիւնք են հնգեւտասաներորդ դարու վերջին քառնամեկին տախտակափոր սքանչելի քանդակաց, արտադրութիւնք ի տալացի հմուտ մէկ փորագործի, որք երե- լեցան այդ միջոցին տպագրեալ հրատարա- կութեանց ոմանց մէջ, նամանաւանդ, յա- մին 1490 տպագրեալ՝ «Mallermi Bible», կոչ- ուած հոչակաւոր Կտակարանին մէջ (այս- ինքն է՝ առաջին իտալերէն լեզուաւ Սուրբ Գիրքն՝ թարգմանեալ Լատիներէնէ՝ ձեռամբ Վենետիկացի մէկ վանականի, Niccolò di Mallermi անուամբ): Սոքին տախտակափոր պատկերաց ոմանք ցուցանում են «b» նը- շանագիրն, որդէս ումեմն անուան սկզբնա- տառն: Երկար ժամանակ, ի սկզբն, հե- տաջատողք կարծում էին թէ այն պատկա- նում էր Botticelli (Թ. Տ. 1444–1510) կամ Bellini (Յ. Տ. 1429–1507) արուեստագի- տաց միոյն: Սակայն՝ երկրջին իոկ սոքին վերագրութիւնք անհաւանական գատուե- ցան ի յետագայ ժամանակ, գրիթէ ընդ- հանուր հաւանութեամբ՝ համարելով զայն սկզբնատառ անուան գործատանն յորում տախտակափորքն քանդակուեցան: Արգար- եան մեր սոյն Սաղմոսարանի յիշեալ ութ խորանաղարչ պատկերաց հինգն կրում են այդ անհնազդիւ «b», սկզբնատառն, զորս եւ անձամբ ուշի ուշով քաղդատեցի նոցա տախտակափոր նախատիպների հետ՝ որք երեւում են 1490ին տպագրեալ «Mallermi» Կտակարանին մէջ, զորմէ պատուական օ- րինակ մի՝ խնամօք պահանք՝ ժառանգու- թիւն է Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարա- նին, եւ, ամենայն մանրամասնութեամբ, բոլորովին նոյն եւ նման գծի: Ձիք երկբա- յութիւն որ բուն տախտակափորքն քան- դակուած «Mallermi», Կտակարանի համար, Արգար կամ տիրապետեց գնմամբ՝ կամ փոխ առաւ՝ իւր Սաղմոսարանի համար:

Ի զիտուեթիւն ցանկացողաց Հայկական բաղձատական հնազոյն տպագրութեանց, անհատիկ՝ յառաջը ենք ածուժ Արգարեան տոյն Սաղմոսարանի իշխց Սիւրն նմանահա- նուեթիւնն:

գուրեմաճԻՍ Լ Երեւոյն տպագրութեայ: ՏՀ
կոչու մէկ թմանուցս:

ոստովանեղերուք ան.

զի բաղձարեղիս լուե

անեղորմու թիւորա:

Ա սասցեն փրկեալ քան զոր փրկ

եաց ի ձեռաց թխամոյն:

Յ անգաւառաց ժողովեաց զնոսա

յարեւելից յարեւմտից ի հիւսիսայ

Որոսնազարդն ներկայցնում է Աբ- րահամու զի տեսնան զիշերի՝ հայցուած- քն ի Տեառնէ՝ իւր «անորդի» լինելոյն, եւ Աստուած խոստանալով նմա զաւակ (ՏՆ՝ս Ծ՛ն. Գլ. ԺԵ.): Առ մի կողմն՝ Աբրահամ, կանգնեալ ձեռնամաժ՝ ունկնդիր է լինում Աստուածային հրամանին — «հայեաց ընդ ձերկինս, ե թուեա՛ զաստեղ . . . անյն- ձպէս եղիցի զաւակ քո» (ՏՈ՛ւն 5): Ի միւս կողմն՝ զարձեալ Աբրահամ, նստեալ՝ կա- տարում է Աստուծոյ միւս մի հրամանն — «Ա՛ռ գու ինձ երինջ երեմեան, եւ քօշ «երեմեան, եւ խոշ երեմեան, եւ տատրակ, եւ աղաւնի» (ՏՈ՛ւն 9):

Յիւսակալաբանն գրաւում է Սաղմոսա- րանի վերջնութիւն՝ եւ նորա անմիջապէս նա- խորդ՝ երկու էջերն (էջք 542–543), լիովին տպագրուած ծայրէ ի ծայր, զոր ընդօրի- նակեմ ի ներքոյ՝ որպէս որ տպուած է, այսինքն՝ հաւատարիմ մնալով բուն բառա- կազմութեանն եւ նոյն իսկ կետագրութեանն՝ «Փառք անբաժանելի եւ միասնական սբ.

«երրորդութիւն. հաւր եւ որդոյ եւ հոգոյն «սբոյ յաւիտեանս ամէն՝ եւ զամիցս սբ. «երգարանս դաւթի լա՛ւ եւ յնշդիր աւրի- «նակէ գառնեցոյ՝ վարդապետի: Ի թվա- «կանիս հայոց Խ.Ժ.Ծ., մայիս Ժ.Է., «աւարն ուրբաթ Ժ.Բ. Ժամն: Ի հայրապե- «տութե. հայոց մեծաց տր. միքէլին եւ «իւր համախոհ եղբարցն եւ փոքր հայոց «տր.: Ոսպատուրին: Ի չորրորդ ամի Սո- «ոսո Երզնկացի Միխայիլի եւակն. Ի «մայրալքաղաքն, ի վանատիկ ի հայոց հո- «գեւորնն: եւ կամակցութեւ: այս քահա- «նայից տր. անանիայն տր. աշէքստին «տր. յովհէսին սարգիս արեղին տր. ամա- «տուր աշէքստն տիացուն պետրոսին խու- «պիարին, եւ սրգան. եւ ճուվանին. Յիւն- «ցէք ի մաքրալիս աղաթս ձեր զաշխա- «տոքս սորայ զսիմէոն ձերն: եւ զթիւթիցի «սարգարս եւ զսեւ ըստցիտոնեան եւ, ամ. «յիւնէ զձեզ իւր միւսանկամ գաւուստն: «Ամմէնն» (վերջին բառն առանց վերջակե- «սի): Արդ «Ամմէնն» կարելի է որ նշանա- «կում է վերջ Յիւստոսկարանին, բայց ըստ որում վերջակէտ չունի եւ ըստ որում մեր լեզուին մէջ «Ամմէնն» նաեւ նշանակում է համայնն կամ բովանդակն, կարելի է որ զիտուորութիւն կար քանի մի բառ եւս, զոր օրինակ՝ թերեւս թղթերի քանիւն- «թեանց թիւն եւ այլն, տպագրել յաշորդ՝ կամ ամենավերջին՝ էջին վերայ (էջ 544) որ թափուր մնացած է: Այդ ժամանակի նոյն իսկ Արեւմտեան ազգաց տպագրեալ գրեանց մէջ՝ անսովոր երեւոյթ մի չէր, միւսնոյն տպագրութեան օրինակներին մէջ, աստ եւ անդ, բոլորովին թափուր էջերի հան- «դիպելոյ, եւ, այդու, ընդհատելով քննաքննի շղթան: Դիտելի է, նաեւ, որ Յիւստոսկա- «րանին «ըստցիտոնեան»(*) բառն կերեի թէ աւաղաղումն է մեր ընդոճմեւն բառին:

Լոնդոն

Ս. ՏԵՐ Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(*) «Սեւ ըստցիտոնեան» աւելի հաւանական է որ նշանակէ Սեբաստացի. քորը Հայրի բարբառին մէջ Սեբաստացի բառը ծայնաշարումով հեղձեղեալ եղած է. Սեբասցի, Սեւսացի, Սեւսցի, Սիւսացի: Սեւսացիութիւն կրնայ բլլալ աւելի խաթաղակ ծիւր Սեւսացիին: Արգարի հետ Սեբաստացիներ լինելն այդ միջոցին աւելի քան հաւանական է, քանի որ զիտե՛ր ի պատմութենէ թէ Արգար Էռզով մեկնե- «ցաւ Սեբաստիայէ: Ծ. Խ.